

**Natalia Dziuman**

**PRONOUN EXPRESSION OF INSTRUMENTAL SYNTAXEMES  
IN MODERN UKRAINIAN**

**ABSTRACT.** The article is devoted to the complex description of the semantic-syntactic and structural organization of the sentences with instrumental syntaxemes expressed by pronouns. The ability of the predicate to have a certain number of open positions should be fulfilled by other dependant words: the agent (subject), the object, the instrument (with the help of which the action was carried out), the addressee (to whom the action was directed) and the location (the starting point and the place of destination).

In modern Ukrainian grammar the problem of semantic category of instrumentality (instrumental syntaxeme) is investigated by I.R. Vychovanets, K.H. Horodenska, A.P. Zagnitko, M.Y. Pliushch, M.V. Mirchenko, T.Y. Masytska, K.O. Bezpoyasko, O.H. Mezhov.

We single out semantic varieties of instrumental syntaxemes and rank them according to the semantic types of predicates. Pronouns indirectly indicate the instruments and means relating to a particular situation, also pronouns do not contain specific names of objects and point to certain objects in a particular situation.

We describe and rank central (non-prepositional instrumental case) and peripheral case (prepositional case and prepositional accusative case) of expressing the instrument.

The research of instrumental syntaxemes in modern literary Ukrainian is based on materials of texts of different styles in connection with the semantic and valency types of predicates.

**Наталія Дзюман**

**ЗАЙМЕННИКОВЕ ВИРАЖЕННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ  
СИНТАКСЕМ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Інструментальна синтаксема є одним із компонентів семантико-синтаксичної структури речення. Будучи обов'язковим / додатковим поширювачем предикатної основи, інструментальна синтаксема формує типи семантично елементарних простих речень.

У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії інструментальності (інструментальної синтаксеми) досліджували І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, М.Я. Плющ,

М.В. Мірченко, Т.Є. Масицька, К.О. Безпояско, О.Г. Межов, проте бракує праць, присвячених суто семантичній диференціації інструментальної синтаксеми.

У системі поняттєвих величин, об'єднаних за ознакою субстанціальності, інструменталь розглядається як специфічний тип денотативного значення, зумовленого ситуацією (Філлмор, 517). К.О. Безпояско на власне семантичному рівні кваліфікує його як «обов'язковий предметний компонент дії, виконаної суб'єктом» (Безпояско, 1991, 43). На семантико-синтаксичному рівні основною ознакою функції інструменталія є обов'язкова динамічність дії, а саме дієслово визначалося як дія-процес (Чейф, 176). Семантичні варіанти інструментальності диференційовані сукупністю закріплених за ними предикатів дії, особливостями іменникової лексеми на позначення знарядь і засобів дії, трансформаційними можливостями реченнєвих конструкцій (Вихованець, 1992, 127). Інструментальна функція у мовному контексті дає додаткових відтінків змісту висловлювання і уточнює, деталізує дієслово «передає номінацію предиката із семою конкретної фізичної дії, виконаної над конкретним об'єктом за участю інструмента» (Безпояско, 1993, 43).

У сукупності іменникових синтаксем інструментальна посідає периферійне місце і характеризується низкою диференційний семантико-

синтаксичних ознак, серед яких субстанціальність (предметність), валентна пов'язаність із предикатом дії та пасивність.

Інструментальна синтаксема, що вказує на різні інструменти, знаряддя чи засоби, залежно від семантики дієслова має факультативний / облігаторний характер. Крім того, у значенні деяких предикатів уже закладена назва інструмента, за допомогою якого відбувається дія (*копати, свердлити, молоти, клеїти, фарбувати, шити, писати* тощо).

Інструментальна синтаксема членується на два семантичні різновиди – знаряддя дії та засобу дії. Деякі мовознавці виділяють ще функцію допоміжного матеріалу (Безпояско, 1993, 36-40; Слинко, 150-163; Тимченко, 33-51). Проте І.Р. Вихованець зауважує, що його «не варто вирізняти як окреме значення в загальнішому інструментальному значенні нарівні зі значенням знаряддя й засобу, оскільки воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю та об'єктністю» (Вихованець, 2004, 75).

Основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми є орудний безприйменниковий відмінок, з яким «пов'язана первинна, закріплена за ним у граматичній системі сучасної української мови і нерегульована іншою вихідною синтаксемною одиницею периферійність. Орудний відмінок створює ядро відмінкової периферійності» (Вихованець, 1992, 127). Периферійність орудного в інструментальній функції

зумовлюється його невходженням у центральні суб'єктно-об'єктні позиції речення й обмеженням лексичного наповнення. Він супроводжує основні синтаксемні компоненти речення, які б вказували, за допомогою чого реалізується дія.

Інструментальність – один із найдавніших семантичних значень орудного відмінка. З цим значенням генетично пов'язано і багато інших значень, які виникли пізніше, – орудний способу дії, об'єкта, орудний перетворення, предикативний та інші (Плющ, 1983, 180).

Інструментальна синтаксема, виражена займенниковими лексемами, має невеликий діапазон їх вибору. Частіш за все трапляються розряди особових займенників в орудному відмінку на позначення предмета, про який ішлося раніше (*ним, нею, ними*) або неозначених (*абичим, чим-небудь, казна-чим, будь-чим, чимось*). У поодиноких випадках синтаксема інструментальності виражена займенниками з ототожнювальним значенням: *цим самим, тим самим, тим же, цим же*. Напр.: *А щоб **чим-небудь** хоч трохи одводити душу, обзавівся якоюсь повійницею та й гуляв іноді з нею; Йому хочеться і собі що-небудь сказати, **чим-небудь** дівчат посмішити...* (Панас Мирний); ***Чимось** ти мене причарувала, **Чимось** ти мене приворожила, А коли у небо ми злетіли - Світлим сонцем ніжно обійняла. **Чимось** ти мене приворожила (Є.Грисевич); Та ми, Василію Івановичу, читаємо так собі, з нудьги, - виправдувались люди, - **аби чим** час загаяти*

*(С.Васильченко); Чим я її (тугу) розведу? (В.Стус); Дивиться ними (очима) – як з туману (Григор Тютюнник); Існує і зворотна залежність: чим повніше засвоюються багатства мови, чим вільніше дитина користується ними, тим успішніше формуються знання і відбувається її розвиток (З журналу); Я, скажу Вам, сам, було, грішив: коли розкладка клавіатури "стояла" на російській – писав нею (З газети).*

За обсягом лексичних значень найчисленнішою є варіантна функція знаряддя дії, формування якої відбувається при дієсловах із семою активної фізичної дії, що виконана інструментом над конкретним реальним об'єктом. Центр лексичного наповнення становлять іменники, що називають предмети – знаряддя праці, призначені для виконання фізичної дії (*ніж, ножиці, молоток, коса, сокира, лопата, граблі, долото, ручка, пензель, олівець, свердло, товкач, тертка, голка, серп, сапа, щітка, віник*). Напр.: *А лопатка буде в тебе на поясі твоїм; і станеться, коли ти сидітимеш назовні, то будеш копати нею, і знову закриєш свою нечистість (Біблія); А наш вождь замість хату ним підмітати, закомандував засіяти цим китайським одороблом найкращі українські чорноземи (Валерій та Наталя Лапікура); Поет насправді теж художник. У нього фарби — то слова. Та малювати ними можна, Якщо фантазія жива (З журналу).* Інструментальні синтаксеми, виражені займенниковими лексемами, лише вказують на дані

предмети, про які йшлося раніше, з метою уникнення називання знаряддя, його невизначеності тощо.

«При перехідному дієслові словоформою орудного позначається найдалший об'єкт (чим уможлиблюється дія), при неперехідному – знаряддя або засіб, за допомогою якого здійснюється дія. І в тому і в другому випадку зв'язок орудного інструментального з дієсловом слабкий, пор.: *забивати цвях* – *забивати цвях молотком*» (Плющ, 1986, 67).

У сучасній українській мові орудний знаряддя і засобу дії поєднується з дієсловами перехідними, входячи в неоднакові синтаксичні структури речення. Відмінність між орудним знаряддя і орудним засобу дії при перехідних дієсловах чітко виявляється за допомогою трансформації конструкцій. Перехідне дієслово здатне виражати дію, активно здійснювану суб'єктом за допомогою певного знаряддя. Напр.: *Спиною, ліктями, і горловим голосом вона відштовхувала людей (М.Стельмах)*. Семантична домінанта засобу дії підтверджується можливістю трансформації конструкцій із заміною форми орудного відмінка на форму називного: *І щось, немов крилаті серафими, Несе її - і чую я їх лет (І.Франко)*. О.К. Безпояско дещо по-іншому пояснює різницю між функціями знаряддя дії та інструментального об'єкта: «для об'єктно-інструментальних відношень це зона порубіжної, перехідної семантики периферійних категоріальних одиниць, де переплітаються функції об'єкта й інструментала. Індикатором

об'єктного значення для такого типу синтаксичних конструкцій є паралельна орудному форма знахідного відмінка із семою повного охоплення предмета дією, напр.: *водити указкою і водити указку* (Безпояско, 1991, 45) – *водити нею і водити її*.

Отже, валентність дієслова передбачає побудову синтаксичної конструкції з лівобічною суб'єктною синтаксею, об'єктною зі значенням предмета, на який спрямована дія, та інструментальною синтаксею. Структура семантично елементарного простого речення може мати відкриті позиції ще й для адресатної та локативної синтаксеми. Такі структури речень сформовані тривалентними та чотиривалентними предикатами, які позначають: 1) покриття одного об'єкта іншим та цілісне покриття об'єкта (*покрити, білити, вимастити, закапати, залити, крити, обліпити, обклеїти, обгорнути, розмалювати, змастити, вкрити, штрихувати, бинтувати, загортати, кутати, обвивати, обв'язувати, обмотувати, обплітати, пеленати, перевивати, перев'язувати, укутувати*); 2) вилучення об'єкта певним знаряддям (*різати, корчувати, косити, мити, витирати*); 3) нанесення удару (*бити, ударяти, колоти, стукати*); 4) зміна об'єкта певним засобом (*чистити, замити, ополоснути, прополоти, умивати, чистити*); 5) перетворення та обробку об'єкта певним знаряддям (*копати, рити, розгрібати, розривати, розкопати, обробляти, боронувати, волочити, гріти, пресувати*); 6) пошкодження предмета певним знаряддям (*зіпсувати,*

виколати, витоптати, зіпсувати, ламати, підрубати, прогризти, проколоти, прокусити, проламати, протерти, проточити, роздавити, розтоптати, зруйнувати) 7) графічну передачу інформації (писати, малювати, графити); 8) сприйняття об'єкта – зорового, слухового, нюхового, тактильного (бачити, дивитися, розглядати, спостерігати, слухати, підслуховувати, чути, вдихати, нюхати, обнюхувати, мацати, торкатися); 9) фізіологічна потреба організму (їсти, куштувати, ласувати, пити, споживати); 10) мовленнєве повідомлення, спілкування (повідомити, розмовляти); 11) засоби передачі і зв'язку (викликав, передав); 12) перевірка, вимірювання об'єкта (вимірювати, перевірити).

Напр.: *Так, я чоловік; а ти й справді баба, ще раз тобі скажу: **казна за чим** вбиваєшся (Т.Шевченко); Єлизавета II - ця жінка готова пожертвувати **будь-чим** заради своєї рідної країни (Історія України); Мистецтво аргументації — теж частина культури, білий кінь, якого не можна годувати **будь-чим** (Енциклопедія); Майданчик - плоска, рівна частина якої-небудь споруди, якогось пристрою, обмежена, відділена **чим-небудь**; невелика горизонтальна площина (Глумачний словник); Домашнє завдання для батьків - принести писанку, намальовану будь-як і **будь чим** (хоч фломастерами), але своїми руками (З журналу); З сьогоднішнього дня відео студія «Фортуна» надає послуги по художній обробці весільних фото, зроблених будь-ким і **будь-чим** (З газети); Почиваючи на теренах своєї*



*колишньої слави, українці втратили свою природну обачливість, живуть казна-чим: всілякими перевиборами — рад, мерів, урядів; Стоять на базарі, торгують незрозуміло чим (З газети); І от, таким чином, усе що рухається приводиться в рух чим-небудь (З газети).*

Крім власне інструментального значення знаряддя дії, можливі додаткові нашарування основного змісту, які викликані різними причинами.

Однією з них є використання в позиції інструментальної синтаксеми займенників, що за своєю сутністю вказують не на знаряддя праці, а на предмети побуту людини, а в ролі предиката – неперехідні дієслова, в основному це двовалентні дієслова на позначення рухів, виконуваних активними суб'єктами дії – *блимати, брязкати, вицокувати, ворушити, гоцати, мигтіти, двиготіти, кліпати, плямкати, тарабанити, тупотіти, шморгати, махати, моргати, клацати тощо*. Таке поєднання синтаксем створює умови для формування об'єктно-інструментальних відношень: *Бо вона була битлива: як тільки полається з сином або з невісткою, то так і вперіщить чим-небудь, що трапиться напихваті (І.Нечуй-Левицький)*.

У порівнянні з функцією знаряддя дії функція засобу дії характеризується іншими семантичними показниками. «Домінувальний вплив інструменталія на спосіб дії предиката, що було визначальним для конструкцій із семою знаряддя дії, змінився повною самотійністю предмета-засобу при виконанні волі суб'єкта. Граматично самотійність

предмета-засобу виражається його можливістю виступати у тій самій дії у ролі суб'єкта (*прилетіли літаком – літак прилетів*)» (Творительный падеж в славянских языках, 94). Інструментальна синтаксема може пересуватися зі своєї типової правобічної валентної позиції в лівобічну суб'єктну. Місце суб'єктної синтаксеми у формі називного відмінка за таких умов займають компоненти зі значенням знаряддя чи засобу дії. У такому випадку маємо складні синтаксеми із семантико-синтаксичною функцією інструментального суб'єкта (Межов, 40). Це ж саме явище простежується і в займенниковому вираженні інструментальної синтаксеми: *прилетіли чимось і щось прилетіло, прилетіли ним і він прилетів*. У першому випадку вжито неозначений займенник, який вказує на незнання мовця про засіб пересування, а в другому – заміна іменника з метою уникнення тавтології. У подібних конструкціях синтаксема в орудному відмінку поєднується з особовими дієсловами і виражає суб'єктно-інструментальне значення, оскільки перебуваючи у позиції інструментальної синтаксеми, орудний відмінок вступає у суб'єктні семантико-синтаксичні відношення. І.Р. Вихованець зазначає, що транспозиція орудного відмінка знаряддя або засобу в називний інструментального суб'єкта передбачає у граматичній структурі речення істотне перегрупування відмінкових форм, передусім обов'язкове вилучення називного суб'єкта дії, після чого можливе пересування орудного відмінка знаряддя або засобу в позицію називного

підмета із семантико-синтаксичною функцією інструментального суб'єкта (Вихованець, 1987, 231).

Займенники орудного відмінку зі значенням засобу вказують на істоти, механізми і допоміжні предмети, за допомогою яких реалізується дія, і вживаються при перехідних і неперехідних дієсловах дії. О.Г. Межов серед назв засобів дії виділяє дві групи іменників-номінацій неживих предметів із семою «засобів пересування і переміщення» та «засобів передачі і зв'язку» (Межов, 39). Інструментальна синтаксема на позначення засобів переміщення об'єкта валентно сполучається з дієсловами *везти, вивезти, відправити, експортувати, імпортувати, котити, транспортувати, переміщувати, переправляти, сунути, тягнути, депортувати*. Для групи даних дієслів характерна наявність локативної синтаксеми, яка визначає початковий та кінцевий пункти руху та шлях руху. Напр.: *Тобто потрібно буде частину сировини перевантажувати в Гданську на танкери та експортувати ними далі (З газети)*. Група лексем на позначення засобів передачі зв'язку сполучається з предикатами типу *передати, інформувати, повідомляти, сповіщати, викликати, доповідати, транслювати*. У групу назв із семою «засоби передачі і зв'язку» О.К. Безпояско відносить конструкції з орудним відмінком на позначення особи або істоти у ролі посередника передачі інформації і зазначає, що присутність функції інструменталія має умовний характер, оскільки на посередника покладено

завдання сприяти перебігу і завершенню дії відповідному їй відрізкові. У цьому випадку семантика дієслова спрямована на об'єкт, що засвідчено дистрибутивною ознакою перехідності (Безпояско, 1991, 49). Напр: *Коли б вона знала, яка мені біда, вона **передала б горобчиком хліба** (Укр.нар.пісня) – передала б ним.*

У сучасній українській мові інструментальна синтаксема, крім орудного відмінка, у своєму підпорядкуванні має кілька прийменниково-відмінкових форм, які В.М. Ожоган називає вторинними (Ожоган, 14). На думку І.Р. Вихованця, інструментальні відношення у периферійній позиції речення виражають конструкції типу: по, на, в + місцевий відмінок (*передати по ньому, по чомусь, по чому-небудь, їхати на ньому, на чому-небудь, в ньому, в чомусь, в чому-небудь*), в, через, за, о (об) + знахідний відмінок (*загортати в неї, передати через нього, взяти за них, витерти об нього, щось, що-небудь*). Такі сполуки поєднуються з дієслівним предикатом дії способом керування. «Слабкий характер зв'язку опорного дієслова і залежного компонента з інструментальною функцією посилює в цій позиції конкуренцію орудного відмінка і прийменниково-відмінкових форм. Периферійна позиція речення є позицією, де витворюються нові прийменники з інструментальною синтаксемою» (Вихованець, 1992, 130). Напр.: ***По ньому** передають не тільки команди управління, але і інформація про відмови; можлива передача і у вигляді усної мови (Вступ*

*електромеханіки); Ще казали, що віз - це винахід Соломона, котрий їхав на ньому і все дивувався: як це так - передні колеса не можуть втекти, а задні їх не можуть догнати (Енциклопедія для дітей); Нещодавно дістаю разом з кореспонденцією аркушик, який сповіщає про сезонний розпродаж одягу за адресою (увага, шановний читачу, тримайся за щось міцно, бо впадеш!): вулиця Монтіо Залкі, 6 (мається на увазі Мате Залка) (З газети).*

Інструментальна синтаксема може бути виражена займенниково-іменниковим словосполученням *якимось автобусом, яким-небудь транспортом, будь-яким інструментом* та займенниково-прикметниковим словосполученням *чимось великим, важким, твердим..., таким великим, важким, твердим*. Компонентами таких словосполучень є іменники, якісні прикметники та неозначені займенники. Останні є одним з важливих засобів вираження неозначеності в українській мові і «беруть участь у вираженні різних модифікацій неозначеності. Неозначеність ґрунтується на відсутності точної ідентифікації особи, предмета, ознаки, кількості тощо, яка може бути зумовлена багатьма чинниками, у тому числі комунікативними намірами мовця» (Дудко, 2002, 7). Виступаючи в ролі головного або залежного компонента словосполучення, неозначені займенники виявляють певні особливості сполучуваності з іншими словами для вираження відповідних семантико-синтаксичних відношень. Контекстна зумовленість реалізації семантики неозначених займенників пояснюється високим ступенем

узагальненості та абстрактності їх значень, які за рахунок контексту конкретизуються, набувають різного змісту і різних конотацій (Дудко, 2011, 169).

*Тихо підходжу під млин. Дивлюся – сидить він з **якимсь** парубком... (Панас Мирний); По-перше, наша коняка була здирцею: не погодуй **чимось** ласим її з рук (М.Стельмах); Дозволяється скористатися **яким-небудь** сухим предметом, що не проводить електричний струм. При цьому рятівник повинен бути ізольований (Техніка безпеки); **Яким-небудь** казковим заклинанням перетворить дитину в сніжного барса, і нехай вона поскаче з однієї гори на іншу (З журналу); Краще всього скористатися **яким-небудь** з платних серверів (З газети); У Рівному невідомі з **чимось** схожим на пістолет пограбували «Приватбанк» (З газети).*

Отже, займенникові інструментальні синтаксеми сполучаються з обмеженою групою предикатів і опосередковано позначають інструменти та засоби, пов'язуючись із конкретною ситуацією, не містять конкретної назви предмета і вказують на певні предмети лише в конкретній ситуації. Морфологічним виявом інструментальної синтаксеми, вираженої займенниками, є безприйменниковий орудний та, рідше – прийменниковий місцевий та знахідний.

**Список літератури:**

Безпояско, О.К. Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз) . Київ: Наук. думка, 1991.

Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Граматика української мови: Морфологія. Київ: Либідь, 1993.

Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови Київ: Наук. думка, 1992.

Вихованець, І.Р. Система відмінків української мови. Київ: Наук. думка, 1987.

Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.

Дудко, І.В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філологічних наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» Київ, 2002.

Дудко, І.В. Займенникове вираження категорії означеності/неозначеності в українській мові. Київ: Довіра, 2011.

Межов, О.Г. Семантична диференціація інструментальної синтаксеми в сучасній українській мові // Наукові праці. / Держ. гуман. унів. ім. П. Могили. Філологія. Мовознавство. – Т. №119. – 2010. – С. 36 – 40.

Ожоган, В.М. Семантико-синтаксична характеристика речень з прономінативними компонентами // Наукові записки. – Випуск 59.– Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка, 2005.– С.3-18.

Плющ, М.Я. Категория падежа в семантико-синтаксической структуре предложения: дис. ... доктора филол. наук: 10.02.02. Киев. – 1983.

Плющ, М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. Київ: Вища школа, 1986.

Слинько, І.І. Історичний синтаксис української мови. Київ: Вища школа, 1973.

Творительный падеж в славянских мовах / под ред. С.Б. Бернштейна. – Москва: Изд-во АН СССР, 1958.

Тимченко, Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ: Вид-во УАН, 1926.

Филлмор, Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981.  
– Вып. 10.

Чейф, У.Л. Знание и структура языка. Москва: Прогресс, 1975.